

Fațetele diacroniei[†]

Ioan Milică*

Facultatea de Litere, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Bd. Carol I 11, 700506 Iași, România

*„Nul ne saurait déterminer la pensée définitive de F. de Saussure”
(Rudolf Engler)*

Sîntem spectatorii diacroniei. Aceasta pare să fi fost intuiția¹ tînărului Ferdinand de Saussure, lingvistul considerat astăzi fondator al lingvisticii moderne. Aidoma tînărului Saussure, și noi sîntem spectatorii diacroniei, dar acest spectacol are în prim-plan creația unui om de știință resemnat că, pentru ideile sale, etichetate de către unii contemporani ca fiind învechite, contradictorii sau obscure, nu se întrevedea un viitor. Ferdinand de Saussure, scrie lingvistul John E. Joseph, autorul unei fascinante monografii dedicate vieții și operei savantului elvețian, și-a încheiat viața avînd conștiința eșecului: „Deși a reușit să convingă lumea să gîndească în alt fel despre limbaj, el nu a reușit să se convingă pe sine că viziunea sa s-a închegat într-o formă care să poată fi înfățișată publicului” (Joseph, 2012, p. 651). Totuși, departe de a se fi dizolvat în uitare, concepția științifică saussuriană a devenit piatra de temelie a lingvisticii structurale.

Costurile acestei dezvoltări sînt, însă, dificil, dacă nu imposibil, de estimat: „De și-ar fi închipuit Saussure vreodată cît va fi de citit și de rău citit, cît va fi de înțeles și de prost înțeles, e de bănuț că ar fi preferat să rămînă uitat” (Joseph, 2012, p. 651). Într-adevăr, printre adepții și admiratorii fostului mare profesor de sanscrită și de lingvistică comparativ-istorică a limbilor indo-europene de la Universitatea din Geneva, nu e chiar ușor de descoperit un lingvist care să nu fi avut un Saussure „construit după chipul și asemănarea noastră”, după cum constată Joseph (2012, p. X), în prefața excelentei sale monografii. Cu alte cuvinte, din concepția lingvistică a lui Ferdinand de Saussure s-au format, precum ramurile unui arbore genealogic, orientări lingvistice mai mult sau mai puțin convergente, avînd, conform principiului filiației, diferite grade de înrudire cu opera părintelui fondator: școala geneveză, școala sociologică franceză, cercul de la Praga, cercul glossematic de la Copenhaga, școala de la Londra și lingvistica sistemic-funcțională sau psihomecanica limbajului (Koerner & Asher, 2008). Pe orbite mai îndepărtate, dar înrudite și intersectate cu lingvistica structurală s-au plasat antropologia structurală (Claude Lévi-Strauss), cercetările semiotice ale unora dintre membrii grupului Tel Quel, psihanaliza lui Lacan și deconstructivismul lui Derrida. De asemenea, nu trebuie neglijată atenția acordată tezelor saussuriene de către reprezentanții lingvisticii marxiste și nu se poate trece cu vederea critica aspră și nedreaptă lansată contra proiectului semiologic saussurian după ridicarea Cortinei de Fier.

1. Reconstituirea

Sursa acestui complicat polimorfism interpretativ manifestat pe durata unui secol poate fi căutată în destiul neobișnuit al *Cursului de lingvistică generală* (CLG). Această operă postumă a fost realizată de Charles Bally și Albert Sechehayé în colaborare cu Albert Riedlinger și a fost atribuită lui Ferdinand de Saussure, ca

[†] Autorul dorește să le mulțumească referințelor științifice și doamnei prof. dr. Magda Jeanrenaud de la Facultatea de Litere a Universității „Alexandru Ioan Cuza” pentru ajutorul acordat.

* Adresă de corespondență: ioanister@gmail.com.

¹ „Teza după care, prin intermediul uneia sau a două silabe din sanscrită—acesta era ideea de bază a cărții și a lingvisticii contemporane—, s-ar putea reconstitui viața unor oameni dispăruți a suscitât în mine un entuziasm fără egal în naivitatea sa”, mărturisește adolescentul Saussure (Morpurgo Davies, 2004, p. 14).

oglină a esenței învățăturilor sale. În conștiința studenților, imaginea viziunii saussuriene² este o imagine dinamică³.

Dacă se raportează tehnica de lucru adoptată de editori⁴ la prefața volumului *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* (1879), se poate presupune că metoda de compilare a CLG apare ca ecou al metodei saussuriene⁵ de reconstruire⁶ a vocalismului proto-indo-european. Un Saussure postum, reconstituit cu rigoarea exemplară și fecundă a învățăturilor savantului Ferdinand de Saussure, acesta va fi fost dezideratul rațional, obiectiv și sistematic al demersului editorial ales de discipoli. Aplicată la notițele de curs ale studenților care au asistat la cursurile de lingvistică generală ținute de lingvistul elvețian la Universitatea din Geneva între 1907 și 1911, reconstituirea pare să fi fost pusă în practică de editorii CLG pentru a realiza o lucrare care a suscitât atât entuziasm, cât și neîncredere. Publicată în 1916 (sau în 1915, dacă se ține cont de data trecută de editori în prefață), lucrarea despre care editorii afirmă că ar fi rodul unui act restaurator dificil, pe care autorul poate că nu l-ar fi autorizat, este, în viziunea celui mai important dintre biografii lui Saussure, „un accident al istoriei” (Joseph, 2012, p. 634).

„Va ști oare critica să distingă între maestru și interpreții săi?”, iată întrebarea adresată posterității de editori (CLG, p. 25). Nici după un secol, interogația nu a căpătat un răspuns cu totul lipsit de echivoc. Relevant este, în acest sens, comentariul lui Antoine Meillet, figură de primă mărime a lingvisticii de la începutul secolului al XX-lea și fost student al lui Ferdinand de Saussure, în epoca în care acesta din urmă predă lecții de gramatică gotică și de germană veche la École de Hautes Études din Paris. După apariția CLG, Meillet publică, în „Bulletin de la société linguistique de Paris”, o recenzie polemică, prin care subliniază tocmai natura de „scriere apocrifă” (Bouquet, 2005) a *Cursului*: „Nu este cazul să facem aici o critică detaliată a unei cărți care nu este decât adaptarea unor învățături orale fugitive și despre care nu știm dacă detaliile ce ar fi de criticat aparțin autorului sau editorilor” (Meillet, 1916, p. 36).

Mai aproape de zilele noastre, Simon Bouquet, un alt reputat exeget și editor al scrierilor lui Ferdinand de Saussure, a reliefat, în mai multe lucrări, că subtilitatea gândirii saussuriene și logica multiplă de expunere a ideilor nu au fost perfect înțelese nici de studenții care au luat notițele de curs, nici de editorii care au reconstituit sistemul teoretic saussurian, fără a audia ei înșiși prelegerile. Distorsiunile și „confuziile grave” (Rastier, 2012, p. 10) rezultate au afectat acuratețea prezentării concepției lui Ferdinand de Saussure chiar în miezul unor noțiuni de importanță capitală în economia de idei a CLG. De exemplu, argumentează Bouquet, în problema naturii arbitrare a semnului lingvistic, „textul din 1916 lasă impresia că, atunci când se vorbește despre arbitrarul semnului, lecțiile au în vedere o proprietate globală a unității lingvistice, pe când, dimpotrivă, lingvistul genevez se axează strict pe punctul de vedere al semnificativului pentru a afirma că acesta nu are nici o legătură analogică cu semnificativul pe care îl reprezintă – cu alte cuvinte, este

² „Călăuzit de câteva principii fundamentale, personale, pe care le regăsim pretutindeni în opera sa și care alcătuiesc trama acestei țesături, pe cât de solide pe atât de variate, el (profesorul – n.r.) lucrează în profunzime și nu se extinde în suprafață decât acolo unde aceste principii își află aplicări cu deosebire frapante, precum și acolo unde se lovesc de vreo teorie care le-ar putea compromite” (CLG, p. 25).

³ „Iar Ferdinand de Saussure se număra printre acei oameni care se reînnoiesc întruna; gândirea sa evolua în toate direcțiile, fără să intre totuși în contradicție cu ea însăși” (CLG, p. 24).

⁴ „Ne-am oprit la o soluție mai îndrăzneată, dar și, credem noi, mai rațională: să încercăm o reconstituire, o sinteză, pe baza celui de-al treilea curs, folosind toate materialele de care dispuneam, inclusiv notele personale ale lui Ferdinand de Saussure. Era vorba așadar de o recreare, cu atât mai dificilă cu cât urma să fie pe de-a-ntregul obiectivă; cu privire la fiecare punct, pătrunzând pînă în adîncul fiecărui gând, trebuia, la lumina întregului sistem, să încercăm să vedem *Cursul* în forma lui definitivă, degajîndu-l de variațiile, de oscilațiile inerente unei lecții vorbite și apoi să-l introducem în mediul său natural, toate părțile fiind prezentate într-o ordine conformă intenției autorului, și atunci cînd această intenție mai curînd se ghicea decît era evidentă” (CLG, p. 24).

⁵ „Studiul formelor multiple sub care se manifestă ceea ce se numește *a* indo-european, acesta este scopul cel mai important al lucrării de față: celelalte vocale vor fi luate în considerare numai în măsura în care faptele legate de *a* o vor solicita. Iar dacă, ajungînd la capătul cîmpului de cercetare astfel delimitat, tabloul vocalismului indo-european s-a schimbat treptat, și sub ochii noștri, s-a reorganizat în jurul lui *a*, atunci este clar că, de fapt, întregul sistem de vocale a cărui denumire e trecută pe prima pagină va fi stat în atenția noastră” (Saussure, 1879, p. 1).

⁶ Despre reconstrucția internă realizată de Saussure, a se vedea Joseph (2012, p. 233).

enunțată o poziție convenționalistă clasică” (Bouquet, 1997, p. 284). De fapt, Saussure valorifică noțiunea de arbitrar pentru a distinge două grade de arbitraritate: a) un arbitrar intern al semnului, orientat fie către un semnificant convențional în raport cu propriul semnificat, fie către un semnificat convențional în raport cu propriul semnificant, fie către relația în sine dintre un semnificant și un semnificat și b) un arbitrar sistemic al semnului, referitor la „«decupajul» operat de un semn în substanța căreia acesta îi dă formă” (Bouquet, 1997, p. 288). Mai departe, arbitrarul sistemic al semnului cuprinde două aspecte distincte, arbitrarul sistemului fonologic, prin care se evidențiază specificitatea fonologică a limbilor și arbitrarul sistemului semantic, prin care se pune în lumină specificitatea lor semantică. „În timp ce arbitrarul intern al semnului este în sine un arbitrar pur, fără nici o limitare, arbitrarul sistemic al semnului, semantic sau fonologic, ține de cuprinderea într-o formă a unei substanțe; acesta este, de asemenea, un arbitrar absolut din punctul de vedere al formei, dar un arbitrar relativ din punctul de vedere al substanței, relația dintre formă și substanță fiind o limitare a arbitrarului” (Bouquet, 1997, p. 290).

În diacronia receptării CLG, astfel de curbări ale luminilor gândirii saussuriene au avut efecte multiple (Koerner, 1971), cele mai evidente fiind evoluția pe orbite distincte a unor școli de lingvistică structurală și impactul unor concepte-cheie în cercurile științifice mai mult sau mai puțin apropiate de matricea concepției lui Ferdinand de Saussure.

În prima etapă de receptare a CLG, „textul nu a fost mereu considerat de primă importanță în sînul comunității de lingviști” (Puech, 2004, p. 125), suspiciunile care au planat asupra cărții fiind, îndeobște, cele arătate de Antoine Meillet: volumul aduce în prim-plan un Saussure schematizat, abstract și incomplet, adică un Saussure diferit de cel cunoscut, autorul clasicului *Mémoire*.

2. Concurența interpretativă

Știm astăzi că în perioada interbelică CLG a înflăcărat spirite și a alimentat controverse. Aceasta este, după cum afirmă Puech (2004, p. 126) a doua fază a receptării lucrării. Pînă la izbucnirea celui de-al doilea război mondial, *Cursul* a fost reeditat, în 1922 și în 1931, și s-a înscris pe fîgașul de manifest al lingvisticii moderne, fiind un text strategic valorificat în diverse cercuri științifice pentru a dobîndi prestigiu în raport cu tendințele lingvistice concurente în epocă. Din datele cuprinse în ediția critică realizată de Tullio De Mauro (CLG, p. 278–279), aflăm că dincolo de numeroasele recenzii publicate în cele mai importante periodice științifice ale vremii, CLG a fost tradus în japoneză (3 ediții pînă în 1941), germană (1931) și rusă (1933). Atmosfera de încordată încheștare interpretativă este conturată de Percival (1981, p. 43) prin următoarele observații: în momentul apariției, *Cursul* era departe de a fi considerat o operă revoluționară, principalele școli structuraliste erau deja constituite înainte ca CLG să-și exercite în mod decisiv influența asupra lor, iar liderii acestor școli nu rezonau în chip deosebit cu edificiul teoretic al lucrării.

Așadar, în Europa centrală și occidentală, apariția *Cursului* a fost întâmpinată cu rezerve de lingviști de frunte precum Antoine Meillet, Hugo Schuchardt⁷ sau Otto Jespersen⁸ și a iscat controverse între adepții noului val structuralist (Percival, 1981). Primul congres internațional de lingvistică avea să scoată la iveală unele dintre disensiuni. Amestecul de culori locale este redat de Sextil Pușcariu (1877–1948), marele lingvist român care a participat la lucrările congresului organizat la Haga în 1928. Neogramatic de formație (Gafton, 2015), Pușcariu a surprins în memoriile sale tensiunea dintre direcțiile dominante, respectiv lingvistica comparativ-istorică și geolingvistica promovată de Jules Gilliéron, pe de o parte, și grupările emergente precum școala geneveză, pe de altă parte:

⁷ Examenul critic al unor dihotomii saussuriene, *limbă și vorbire, sincronie și diacronie*, îl determină pe lingvist să considere că respectivele distincții sînt contradictorii sau ilogice: „există o notă falsă care se răspîndește în ansamblul atît de ingenios al edificiului și îl șubrezește. Aș mai remarca faptul că distincția între *langue* și *parole* nu are nici o logică; nu este vorba despre varietăți ale limbajului, ci doar de cele două părți ale sale (formulate cît se poate de simplu: *limba* este *limbajul* fără *vorbire*), iar legătura lor este cu atît mai strînsă cu cît se datorează unui fel de osmoză” (Schuchardt, în Normand et al., 1978, p. 176–177).

⁸ În recenzia sa, lingvistul danez notează că perspectivele sincronică și diacronică reprezintă „ceea ce cu însumi am considerat a fi statica și dinamica limbii” (Jespersen apud Percival, 1981, p. 34).

În general, impresia finală e mai mult descurajatoare. Toată lumea e oarecum nemulțumită cu felul de cercetare a limbii de pînă acuma. Metoda istorică și comparată, prea mult întrebuințată, ajunsă pînă la rutină, nu mai satisface. Nu numai pentru că nu mai e mult de scos în această direcție, ci mai ales fiindcă lumea s-a convins că ea nu e singura ce merită a fi urmărită, nu este nici măcar cea mai interesantă. Reconstrucția e mai mult sau mai puțin compromisă. Cîte un *ghandi* indoeuropean are ceva ridicol. În general, indoeuropeniștii par a fi ajuns la un stadiu unde nu mai au ce face, cercetările lor s-au cam înfundat: numele lui Brugmann n-a fost rostit nici o singură dată la Congres. Dar în locul metodei istorico-reconstructive și a celei comparatiste nu a izbutit nimeni să pună altceva. S-au făcut încercări în diferite părți, fără ca ele să treacă peste granițele țării respective. În jurul unor personalități puternice s-au creat școli diferite, cu elevi convinși și chiar fanatici, care însă nu izbutesc să se impună. Suntem în plin regionalism lingvistic.

(Pușcariu, 1978, p. 806)

În acest tablou impresionist dominat de apusul neogramaticilor, energia discipolilor lui Ferdinand de Saussure trezește interes: „A doua școală, care s-a manifestat cu oarecare putere și insistență e cea geneveză, a elevilor lui de Saussure, prin Bally și Sechehay. Ofensiva lor contra preocupărilor istorice în cercetarea limbii este aprigă. Desigur că punctul lor de vedere e prea exclusivist. Nu e mai puțin adevărat însă că cererea de a considera, în studiul limbilor, *mecanismul static* al limbii, spre a înțelege funcțiunea ei, este legitimă” (Pușcariu, 1978, p. 806).

În lingvistica românească a vremii, receptarea **CLG** s-a manifestat fără întârziere. În 1922, în cel de-al doilea număr al revistei „Dacoromania”, cea mai importantă publicație periodică de lingvistică din perioada interbelică, Vasile Bogrea a inclus o recenzie a **CLG**, în care expunea, în stil simplu, miezul principalelor dihotomii saussuriene:

Partea întâia a lucrării—sînt șase de toate,—cuprinzînd aproape o treime din volum, o formează *Introducerea*, care definește, delimitează domeniul Lingvisticeii,—distingînd o „science de la parole” și o „science de la langue”,—știința a vorbirii și știința a limbii. Se adaugă alte prelegeri, despre principii de fonetică (principes de phonologie). — După *Introducere*, urmează, ca primă parte, principiile generale, în expunerea cărora se face deosebirea precisă între „linguistique synchronique” și „linguistique diachronique”, examinîndu-se apoi aceste două „linguistiques” înseși. Ultimele două capitole privesc lingvistica geografică și problema de „linguistique rétrospective” (reconstrucțiunea). Maestru neîntrecut în materie de hotărnicie, definire a noțiunilor, autorul distinge riguros între langage, langue, parole, — *graiu* (uman), *limbă* (română), *vorbă* (cuvânt).

(Bogrea, 1922, p. 778)

Pe de o parte, recenzia evidențiază noutatea conceptuală și terminologică a **CLG**, dar pune în lumină și dificultatea de a înțelege corespunzător elementele-cheie ale edificiului teoretic saussurian. Pe de altă parte, ideile saussuriene sînt, chiar de la primul număr al „Dacoromaniei”, valorificate în cîteva articole științifice publicate între 1921 și 1948, aspect ce dovedește că **CLG** a fost adoptat în canonul lucrărilor de referință din cîmpul lingvisticii.

În 1925, în epoca de expansiune a **CLG**, Alexandru Philippide, profesor de lingvistică comparativ-istorică la Universitatea din Iași, a lansat, în capodopera sa, *Originea românilor*, vol. I, o critică a viziunii lui Saussure, prin prisma conceptului de *lege* interpretat de pe poziție neogramatică. Arătînd că este justă deosebirea „între modul de a considera limba la un moment dat al existenței sale (*linguistique statique, synchronique*) și între modul de a o considera în evoluția ei de la un moment dat la altul (*linguistique évolutive, diachronique*)” (Philippide, 2014, p. 376), autorul adăuga că:

Lui Saussure i-ar trebui legi fără cauze. Este adevărat că, pentru a formula prin inducție legile, omul n-are trebuință să cunoască cauzele, în obiectul însuși însă legile au toate cauze, căci nu există nimic fără cauză (Acesta este iarăș un postulat al minții omenesti, căruia sigur că-i corespunde

o realitate obiectivă, căci în forme goale ale minții astăzi nu mai crede nimeni). S-ar părea că Saussure are în vedere niscai legi extraordinare, în afară de natură, pe care nu le-ar putea găsi nicăiri. Cu toate acestea, din contra, el are în vedere ca termen de comparație cu legile din limbă, atunci când tăgăduiește acestora firea de legi, niște legi foarte reale și cu cauze foarte aparente, anume pe acelea care guvernează societățile omenești. Saussure anume, care crede că limba este o instituție socială și o invenție arbitrară a omului (...) este în aceeași vreme așa de obsedat de societate și de instituțiile omenești, încât nu pricepe altfel de legi decât pe cele instituite de om pentru a governa societatea, și orice reguli în limbă ori, firește, în alte domenii ale naturii, la care nu este manifestată o voință omenească, pentru dînsul nu-s legi (...). Când Saussure tăgăduiește oricărei legi firea de lege dacă nu-i provenită din voința omenească și dă numele de lege numai legii sociale restrînge, fără trebuință, înțelesul unui cuvînt. De altfel, dacă este vreo deosebire între legile făcute de om pentru guvernarea societății și cele existente în natură fără voința omenească, deosebirea consistă tocmai în aceea că acel caracter general și imperativ pe care-l atribuie Saussure legilor omenești aparține tocmai nu legilor omenești, ci celor naturale. Căci nicăiri mai mult decât pe terenul legilor omenești nu există atîtea excepții provocate de atîtea cauze care se bat cap în cap. Legea omenească există mai mult cu numele, oricine poate s-o încalce în picioare fără pedeapsă. Mai bine ar fi lăsat Saussure numele de lege în pace și ar fi inventat un cuvînt nou pentru acea parodie de lege pe care o fabrică omul pentru a governa societatea și, din nenorocire, pentru a governa și limba cîteodată, ca atunci când fabrică omul tot felul de proiecte de limbi scrise și de limbi literare, unele mai tolerabile, iar altele curat nebunești (...)

(Philippide, 2014, I, p. 378)

Fragmentul merită o dezbateră mai amplă care nu poate fi dezvoltată aici. Totuși, două aspecte sugerate sau formulate de Philippide pot fi reținute:

1. este lingvistica saussuriană un edificiu clădit mai degrabă pe inducție decât pe deducție?
2. cît de limpede este redat în CLG conceptul de LEGE, așa cum a fost acesta valorificat în lucrările neogramaticilor și în viziunea lui Ferdinand de Saussure?

Dacă preferința lui Ferdinand de Saussure pentru metoda inductivă de lucru cu studenții nu poate fi tăgăduită (Joseph, 2012, p. 283) și corespunde abordării explicit inductive a neogramaticilor, lucrări precum *Mémoire* reflectă „un stil matematic și deductiv de lucru” (Morpurgo Davies, 2004, p. 28). În privința celui de-al doilea aspect, lucrări semnate de Koerner (1971), Bouquet (1997), Joseph (2012) și alți lingviști arată că în *Cursul* publicat de Bally și Sechehaye se pot identifica destule exemple care dovedesc că discipolii nu au înțeles pe deplin acuitatea de gîndire a magistrului lor. De pildă, Koerner (1971, p. 65–66) notează că, prin raportare la notele de curs, s-au putut identifica unele dintre interpolările editorilor, iar în prefața *Scrierilor de lingvistică generală*, o culegere de însemnări saussuriene autografe publicată în 2002 (trad. rom. 2004), editorii afirmă că Bally și Sechehaye nu au editat, ci au redactat cartea „de la un capăt la altul” (Saussure, 2004, p. 13). Prin urmare, obiecția lui Philippide privind obsesia față „de societate și de instituțiile omenești” privește doar tangențial viziunea semiotică a lui Saussure, savant pentru care „explicațiile sociologice ale comportamentului lingvistic erau doar de importanță secundă sau terțiară” întrucît lingvistul elvețian ținea în principal să ridice lingvistica la statutul de „știință de sine stătătoare și cu un cadru propriu de referință” (Koerner, 1971, p. 58). Mai apoi, dacă scoatem din ecuație *Cursul* despre care mai mulți specialiști consideră că e distorsionat de interpolări și de alte intervenții ale editorilor, nu ne rămîne decât să căutăm în altă parte dovezile necesare pentru a afla ce credea Saussure despre conceptul de LEGE. Din fericire, *Scrierile de lingvistică generală* includ cîteva fragmente care permit creionarea unui punct de vedere saussurian și, fapt mai important, cartea recuperează o ciornă relevantă pentru discuția care ne interesează în acest punct:

Încă din cele mai vechi timpuri există în limbă două tipuri de lucruri total diferite care ne sugerează ideea de lege. Pentru nici unul dintre cele două tipuri de fenomene nu există vreun motiv

de a ține la denumirea de *lege*; ba chiar dimpotrivă, ar fi o mare binefacere eliberarea radicală a studiilor lingvistice de acest cuvânt, care este neconvenabil nu doar dintr-un punct de vedere—când desemnează legea fonetică—, ci din trei:

a) pentru că el confundă două lucruri: fenomenul prin care [...];

b) pentru că, dacă operăm o distincție—ce progres!—și aplicăm termenul *lege* raporturilor [...], acest fapt exprimă doar o ordine stabilită, fără nici un *caracter imperativ*, sensul termenului *lege* fiind acela de „formulare a unei ordini” la fel cum aş spune că particulele unui corp sînt dispuse în spirală. Afirmatia mea nu implică nici că aceste particule *trebuie să fie* dispuse în spirală, prin natura lor, dacă o forță anterioară, de care nu este necesar să ne ocupăm, nu le-a aranjat peste tot în acest mod, și nici că ele *trebuie să rămînă* dispuse astfel, dacă o nouă forță le deranjează, ci doar că, în momentul de față, nu este greu să vedem că ele sînt în spirală și că aceasta este ordinea lor, *legea* lor prezentă. Prin urmare, lege semnifică aici *aranjament*, ordine a lucrurilor existente, ordine a lucrurilor *coexistente* [...];

c) în mod necesar, justificînd aparent puțin mai bine denumirea de lege.

(Saussure, 2004, p. 234–235)

În acest bruion, dimensiunea aproape matematică a conceptului de *LEGE* este evidentă. Un prim element de referință este echivalența *lege* – *ordine* – *aranjament*, corelație ce ne permite să semnalăm că se poate observa existența a două tipuri de aranjament: *legea (idio)sincronică* și *legea diacronică*. *Lege* semnifică ordinea lucrurilor, fie că e vorba despre aranjamentele stabilite între lucruri coexistente, fie că e vorba despre aranjamentele dezvoltate între fapte existente (în timp). Dacă legea (idio)sincronică privește ordinea lucrurilor coexistente (starea), adică raporturile stabilite între termeni contemporani, legea diacronică reprezintă un aranjament de termeni succesivi (evenimentul), precum schimbarea fonetică (legea fonetică⁹) sau schimbarea analogică (inovația morfologică). Conform preceptelor neogramatice, schimbarea fonetică este o operație pur mecanică, „în care nu putem descoperi nici scopuri, nici intenții”, inconștientă și care acționează asupra laturii fiziologice și fizice a vorbirii (Saussure, 2004, p. 160). Schimbarea analogică este, în schimb, o operație „în care putem identifica un scop și un sens”, relativ conștientă și care corespunde laturii psihologice și mentale a vorbirii (Saussure, 2004, p. 160).

Există, deci, două tipuri de *aranjament* diacronic (adică de termeni succesivi): *mecanic* și *creativ*. Dar, în viziune saussuriană, *lege* mai înseamnă și *principiu*, adică fapt general. În acord cu această semnificație, *lege diacronică* înseamnă și condiție a limbii în timp. Din această perspectivă, *condiția limbii în timp* este călăuzită de două principii care acționează în manieră independentă unul de celălalt¹⁰, *principiul continuității absolute*¹¹ în timp și *principiul transformării continue*¹² a limbii în timp. Schimbarea fonetică (agentul

⁹ Legea fonetică „acționează orbește asupra tuturor formelor limbii”, cu „regularitate matematică” (Saussure, 2004, p. 269), „în așa fel încît dîndu-se un cuvînt latinesc, putem prevedea ce va deveni în franceză; dîndu-se un cuvînt indo-european, putem prevedea ce va deveni în greacă” (Saussure, 2004, p. 163).

¹⁰ „Departate de a fi contradictorii, cele două principii, al *continuității* și al *mutabilității* limbii, se află într-o relație atît de strînsă și de evidentă, încît, de îndată ce sîntem tentați să-l ignorăm pe unul dintre ele, involuntar, automat și inevitabil, aducem grave neajunsuri celui alt” (Saussure, 2004, p. 158).

¹¹ „Merită să ne oprim un moment asupra acestui principiu, elementar și esențial, al *continuității* sau al *neîntreruperii* obligatorii, prima caracteristică sau prima lege a transmiterii vorbirii umane, și aceasta indiferent de revoluțiile sau de zguduirile de tot felul care însoțesc limba, putînd schimba toate condițiile [...]. Indiferent că un popor trăiește liniștit într-o vale izolată, că este un popor de țărani, războinici sau nomazi, că își schimbă dintr-o dată religia, ideile, starea socială și de civilizație, că schimbă patria și climatul în care trăiește, că își schimbă chiar și *limba*—situație în care nu ar face decît să continue adoptînd limba altui popor—, niciodată și nicăieri nu se cunoaște vreo ruptură istorică în trama continuă a limbajului și nu se poate concepe în mod logic și *a priori* că așa ceva s-ar putea produce vreodată undeva” (Saussure, 2004, p. 152).

¹² „Se poate vorbi despre *transformare*, iarăși și iarăși transformare, dar niciodată nu se va putea vorbi despre reproducerea sau producerea unei entități lingvistice noi, avînd o existență distinctă de ceea ce a precedat-o și de ceea ce va urma. Nu există limbă-mamă și nici limbi-fiice, ci doar o limbă, care, fiind, o realitate, se va mișca, se va derula în timp la nesfîrșit, fără ca termenul final al existenței ei să fie stabilit dinainte, fără ca măcar să poată fi identificată o cauză internă pentru ca ea să înceteze, în lipsa vreunui accident sau vreunei intervenții violente, în absența unei forțe majore, superioare și exterioare, care să o suprimă” (Saussure, 2004, p. 157–158).

mecanic, fiziologic) și schimbarea analogică (agentul psihologic) oglindesc principiul transformării continue (Saussure, 2004, p. 166). În lumina acestor considerații, e dificil de menținut obiecția după care, în teoria saussuriană, este restrânsă sfera noțiunii de *lege*. Ca și Philippide, Saussure se raportează la idei de factură neogramatică pe care le modelează conform concepției sale.

Revenind la receptarea lui Saussure în lingvistica românească, se poate constata că, după câțiva ani de la apariția lucrării lui Philippide, un elev de-al acestuia, romanistul Iorgu Jordan, a realizat un dosar consistent al concepției lui Ferdinand de Saussure, pe care l-a publicat în volumul intitulat *Introducere în studiul limbilor romanice* (1932). Lucrarea s-a bucurat de o bună primire în mediile lingvistice europene¹³. Această racordare la lingvistica europeană va fi grav tulburată de declanșarea celui de-al doilea război mondial.

Și mai spre Est, lectura CLG a căpătat, în Rusia, anvergura unui curent de idei¹⁴ (Adamski, 1995; Hutchings, 2004). Mai mult decât atât, învățăturile saussuriene au intrat în coliziune cu lingvistica marxistă, care s-a raportat polemic nu numai la viziunea lui Saussure, ci și la celelalte orientări lingvistice *burgheze* importante, începând cu idealismul de factură humboldtiană. În timp relativ scurt, miza concurenței științifice cu alte direcții avea să fie sugrumată de o miză eminentemente ideologică: dovedirea supremației marxism-leninismului (Macrea, 1958; Graur, 1965, p. 214–219).

Către sfârșitul anilor 1920, teoreticieni precum Valentin Nicolaevici Voloșinov¹⁵ și-au asumat sarcina de a contrapune orientărilor lingvistice apusene proiectul unei filozofii a limbajului la care să se poată raporta și curentul marxist. În concepția acestui gânditor, peisajul epistemologic al cercetărilor de lingvistică era pe atunci dominat de două tendințe: *subiectivismul individualist*¹⁶, tendință de factură romantică, avându-l ca prim reprezentant pe Wilhelm von Humboldt, și *obiectivismul abstract*¹⁷, tendință de factură raționalist-iluministă, avându-l ca reprezentant de frunte pe Ferdinand de Saussure.

Obiecția de fond adusă proiectului saussurian se referă la excluderea vorbirii din obiectul de studiu al lingvisticii, aceasta fiind, în opinia lui Voloșinov, și principala premisă falsă (*pseudos proton*) a concepției lingvistului elvețian care ar fi urmat „fără abatere spiritul dualismului cartezian” (Voloșinov, 1973, p. 163). S-ar zice că Saussure a creat o lingvistică din care actul lingvistic este exclus, dar, după cum demonstrează Joseph (2012, p. 506), savantul genevez nu a încercat, în lecțiile sale, să separe *limba de vorbire*¹⁸, ci a insistat asupra complementarității dintre cele două ipostaze, cu mențiunea că ipostaza *langue* este considerată

¹³Lucrarea a fost reeditată sub titlul *Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode* (1962, 1970) și a fost tradusă în limbile engleză (1937), germană (1962), spaniolă (1967), rusă (1971), portugheză (1973) și italiană (1973).

¹⁴„Tinerii lingviști ruși din anii de dinaintea revoluției s-au familiarizat cu Saussure nu numai prin lectura postumului *Curs de lingvistică generală*, ci și prin interpretarea dată învățăturilor saussuriene de Sergej Karcevskij, care a revenit în Rusia în 1917 după o perioadă de câțiva ani de studiu la Geneva (...). Lingvistica rusă de la începutul anilor 1920 oglindește clar impactul diverselor aspecte ale *Cursului* lui Saussure” (Matejka, în Voloșinov, 1973, p. 161–162).

¹⁵Unii specialiști consideră că aceasta ar fi un pseudonim al lui Mihail Bahtin (Adamski, 1995, p. 243–255).

¹⁶Voloșinov (1973, p. 48) notează că liniile directe ale acestei tendințe sînt următoarele: „1. Limba este o activitate, un proces neîncetat de creație (energeia) concretizat în acte de vorbire individuale; 2. În limbajul verbal, legile creativității sînt legile psihologiei individuale; 3. Creativitatea lingvistică este creativitate purtătoare de înțeles asemănătoare creativității artistice; 4. Limba, ca produs finit (ergon), ca sistem stabil (lexic, gramatică, fonetică), este, precum crusta inertă, lava întărită a creativității în limbaj, din care lingvistica edifică un construct abstract în vederea studiului practic al limbii ca instrument deja format.”

¹⁷Principiile după care se ghidează adepții acestei tendințe sînt: „1. Limba este un sistem stabil și imuabil de forme lingvistice normativ identice pe care conștiința individuală și le apropiază gata constituite și care există în mod incontestabil pentru respectiva conștiință; 2. Legile limbii sînt legile lingvistice specifice de legătură dintre semnele lingvistice din interiorul unui anumit sistem lingvistic închis. Acest legi sînt obiective în raport cu orice conștiință subiectivă; 3. Relațiile lingvistice specifice nu au nimic în comun cu valorile ideologice (artistice, cognitive sau de alt fel). Faptele de limbă nu sînt înrădăcinate în rațiuni ideologice. Între cuvînt și înțelesul său nu există nici un fel de legătură de tip natural, intelectual sau artistic; 4. Din punctul de vedere al limbii, actele individuale de vorbire sînt simple variații și refracții întâmplătoare sau, pur și simplu, distorsiuni ale formelor normativ identice, dar tocmai aceste acte individuale de discurs explică schimbarea istorică a formelor lingvistice, schimbare care, în sine, este irațională și fără sens din punctul de vedere al limbii-sistem. Între sistemul limbii și istoria acesteia nu există nici legături, nici cauze comune. Ele sînt străine una de cealaltă” (Voloșinov, 1973, p. 57).

¹⁸A se vedea, pentru detalii suplimentare, Gordon (2004, p. 76–87).

ca tezaur colectiv de semne de uz social, iar ipostaza *parole*, ca „realizare individuală a facultății limbajului prin intermediul convenției sociale care este limba” (Joseph, 2012, p. 534). În plus, Ferdinand de Saussure nu a negat primatul vorbirii (natura praxeologică a limbajului, Bronckart *et al.*, 2010, p. 340–342), fapt dovedit de însemnările autografe, ci a încercat să distingă cât mai clar posibil, între vorbirea efectivă și cea potențială, aspect problematizat în însemnări (Saussure, 2004, p. 66), și a trasat, în plan semiotic, liniile directe a două câmpuri de cercetare lingvistică, lingvistica limbii și lingvistica vorbirii.

Desconsiderarea interdependenței dintre limbă și vorbire lovește și în planul distingerii sincroniei de diacronie. Voloșinov își exprimă convingerea că dihotomia saussuriană suprimă posibilitatea „de a lega existența limbii, în dimensiunea ei abstractă și sincronică, cu evoluția limbii. Limba există în conștiința vorbitorului ca sistem de forme normativ identice, dar numai pentru istoric și ca proces manifestat în decurs de generații. Acest fapt exclude orice posibilitate pentru conștiința vorbitorilor de a sta activ în legătură cu procesul de evoluție istorică. Unificarea dialectică a necesității cu libertatea și cu răspunderea lingvistică (a vorbitorului – n.tr.) este, desigur, imposibil de realizat pe această bază” (Voloșinov, 1973, p. 81).

Mai sigură decât o astfel de interpretare este constatarea că Ferdinand de Saussure nu a avut intenția de a prefăce lingvistica diacronică într-o anexă a lingvisticii sincronice. Dimpotrivă, „el credea că e nevoie de o reformă fundamentală în lingvistica istorică, și a prefăcut această credință în întreprinderea vieții sale, dar niciodată nu a intenționat să tragă pe linie moartă investigația diacronică” (Joseph, 2012, p. 634–635). Interdependența¹⁹ planului sincronic în raport cu cel diacronic (Koerner, 1971, p. 291) este în mod adecvat reliefată de Joseph (2012): „Pentru a ști dacă o lege diacronică este într-adevăr o ‘lege’, trebuie să o observăm la lucru în sincronie, aici și acum. Pentru a ști dacă un element este într-adevăr parte a conștiinței lingvistice a vorbitorului și nu o născocire abstractă a analizei gramaticianului, trebuie să îl privim la lucru în diacronie, mai cu seamă în cazul analogiei, din moment ce evoluția pur fonologică nu angajează deloc conștiința lingvistică” (p. 512).

În plan mai larg, pe fondul suprimării crescînde a circuitului internațional al ideilor științifice, atacurile unor adepți ai lingvisticii marxiste de tip stalinist asupra lingvisticii saussuriene au trădat o evidentă neînțelegere a perspectivelor deschise de gândirea lui Saussure. De pildă, i s-a reproșat lui Saussure că a dezvoltat „o teorie cu multe merite, dar și cu grave greșeli” (Graur, 1965, p. 21), că a separat în mod injust limba de vorbire întrucît nu a înțeles „unitatea dialectică dintre limbă și vorbire” (Graur, 1965, p. 26), că a creat o semiologie nepotrivită a arbitrarului semnului lingvistic (Graur, 1965, p. 47) sau că a promovat o „concepție reacționară idealistă”²⁰ (Graur, 1965, p. 95). În unele țări din Estul de dincolo de Cortina de Fier, arhitectura lingvistică saussuriană a fost mutilată prin dogmatizare, cenzură și deformare, iar acest capitol din receptarea CLG poate face oricînd obiectul unei cercetări asupra falsificării la care au fost supuse unele din marile opere de lingvistică.

3. După război

Războaiele schimbă fața lumii. Venerabila lingvistică comparativ-istorică de la începutul secolului al XIX-lea crește în epoca de după încheierea Războaielor Napoleoniene. Perioada de aur a activității neogramaticilor se integrează în seria de prefaceri sociale și culturale de după Războiul Franco-Prusac. Apariția CLG are loc în timpul Primului Război Mondial, iar emergența structuralismului ca paradigmă de importanță majoră în a doua jumătate a secolului al XX-lea poate fi pusă în legătură cu urmările Celui De-al Doilea

¹⁹ „Pentru comparatistul Saussure, dimensiunea sincronică este, fără dubiu, prezentă și pregnantă. În mod real, se pune problema nu doar de a constata că stadiul de limbă și evoluția limbii sînt de fapt distincte (Hermann Paul făcea aceeași constatare, dar într-o cu totul altă perspectivă, așa cum am văzut), ci de a stabili cum anume sincronia și diacronia se împletesc metodologic și teoretic” (Amacker, 2001, p. 1738).

²⁰ „Argumentarea lui Ferdinand de Saussure a fost acceptată de mulți lingviști apuseni, pentru că ea servește concepțiilor idealiste: diferențele sînt stabilite de mintea noastră, iar termenii pozitivi, care sînt de natură materială (sunetul este mișcarea straturilor de aer, deci materie), sînt eliminați din discuție. Prin urmare, se întărește ideea că nu există materie, că lumea întregă este o închipuire a simțurilor noastre” (Graur, 1965, p. 95).

Război Mondial. Cu fiecare nouă ordine, apar idei noi și se înlătură sau se remodelează cele vechi. În Parisul anilor 1950, semințele arhitecturii teoretice saussuriene găsesc teren fertil și devin „bunul comun al lingviștilor, sociologilor, antropologilor și filozofilor” (Puech, 2004, p. 216). În 1941 fusese deja tipărit primul număr al prestigioasei „Cahiers Ferdinand de Saussure”, revistă a Societății Geneveze de Lingvistică, în care au fost publicate, pînă în prezent, lucrările unora dintre cei mai importanți lingviști din lume. Numele lui Saussure a devenit nume de referință²¹, iar ideile sale au trecut în Lumea Nouă (Koerner, 2002, p. 63–73 și *passim*) și, prin activitatea unor membri ai Cercului Lingvistic de la New-York (Joseph, 2002, p. 159–163) au contribuit la legitimarea structuralismului ca armătură a unei științe-pilot: lingvistica generală.

Emblematic pentru această etapă a receptării este studiul publicat de antropologul Claude Lévi-Strauss în primul număr al revistei „Word” (1945), publicația cercului din care va lua naștere Asociația Internațională de Lingvistică. În acest text-manifest, Lévi-Strauss (1978, p. 42) atribuie lingvisticii statut central: „Lingvistica structurală nu poate să nu joace, față de științele sociale, același rol înnoitor pe care l-a avut, de exemplu, fizica nucleară pentru ansamblul științelor exacte”. Nu a fost să fie chiar așa, însă e adevărat că „noțiuni precum sincronie/diacronie și limbă/vorbire constituie centrul dezbaterilor generale privind modelarea și statutul semioticii” (Puech, 2004, p. 127), iar numele lui Ferdinand de Saussure s-a fixat în conștiința elitei culturale drept unul dintre numele-umbrelă ale spiritului novator²² în științele socio-umane. În această a treia etapă, receptarea CLG a depășit cadrul lingvisticii propriu-zise și a favorizat constituirea unui spectru divers de abordări, de la critică literară și semiotică la istorie culturală și psihanaliză, textul fiind considerat o operă menită să inspire, o „biblie structuralistă” (Matthews, 2003, p. 142). Temeiul acestei transformări este surprins de lingvistul suedez Bertil Malmberg: „Limba este parte a culturii, iar istoria acesteia, o parte a istoriei culturale. Este deci natural ca și lingvistica să capete, precum celelalte științe, arta și literatura, trăsăturile proprii perioadelor pe care le traversează (clasicism, romantism, pozitivism etc.). Așa cum școala neogramaticilor a împărțit ideologia științelor naturale ale vremii, tot astfel ideile saussuriene se apropie de tendințele ce caracterizează științele contemporane” (Malmberg, 1966, p. 79).

4. Reconstrucția internă

În paralel cu răspîndirea arhitecturii teoretice saussuriene în alte medii decît orizonturile școlilor de lingvistică, a început și procesul de editare filologică a CLG. Din 1967, ediția critică realizată de lingvistul italian Tullio de Mauro, s-a bucurat de o circulație comparabilă cu cea a ediției Bally–Sechehaye, lucrarea fiind tradusă în cehă, coreeană, croată, franceză, japoneză, maghiară și română. Textul stabilit de Tullio de Mauro este cel publicat de Charles Bally și Albert Sechehaye începînd cu ediția a doua (1922). Se poate aprecia că, începînd cu anii 1950 (Rastier, 2012, p. 7), se deschide ce-a de-a patra etapă a receptării CLG (Puech, 2004, p. 127), caracterizată de efortul de a distinge concepția lui Ferdinand de Saussure de interpretările discipolilor săi. Punctele de reper sînt cunoscute. În 1957, lingvistul elvețian Robert Godel își publică lucrarea de doctorat despre sursele manuscrise ale CLG, însă, „în ciuda rigorii sale științifice, volumul lui Godel nu este ușor de parcurs. În cele mai multe paragrafe, amestecul de rezumate, parafraze și citate din scrierile originale ale lui Saussure și din caietele de notițe ale studenților face dificilă valorificarea acestei teze ca lucrare de referință” (Bouissac, 2010, p. 124).

După încă un deceniu, ediția critică realizată de lingvistul elvețian Rudolf Engler—vol. I, 1968, și vol. II, 1974—a fost concepută nu ca antiteză, ci ca sinteză a CLG și a surselor sale. Dispunerea sinoptică a textului pe șase coloane denotă efortul de a separa clar sursele CLG. Engler (Saussure, 1968, p. X) notează că această prezentare permite observarea discordanțelor și concordanțelor dintre notițele studenților și textul publicat de Bally și Sechehaye cu colaborarea lui Riedlinger. Pe prima coloană a ediției realizate de

²¹În cultura franceză a anilor 1960–1970, *Cursul* lui Saussure este omniprezent în sectoarele științelor umaniste și sociale. Saussure devine o emblemă a *modernismului*, a *interdisciplinarității* și a *spiritului speculativ* (Léon, 2013).

²²După 1950, în Europa de Est, în țări precum România sau Bulgaria (Boyadjiev, 1999), concepția lui Ferdinand de Saussure este (re)introdusă în manualele și tratatele universitare într-o dublă ipostază, ideologică (lingvistica saussuriană ca lingvistică burgheză, Graur, 1965, *passim*) și științifică (lingvistica saussuriană ca demers fondator, Graur & Wald, 1977, p. 166–179).

Engler e tipărit textul **CLG**, pe coloanele 2–5 figurează notele de curs ale studenților care au participat la cele trei cursuri de lingvistică generală ținute de Ferdinand de Saussure la Universitatea din Geneva între 1907 și 1911 (Albert Riedlinger, Louis Caille, Léopold Gautier, François Bouchardy, Émile Constantin, George Dégallier, doamna A. Sechehaye și Francis Joseph), iar pe coloana a șasea sunt publicate notele personale ale lui Ferdinand de Saussure. Această remarcabilă realizare editorială este consultată mai cu seamă de în cercurile de specialiști.

Descoperirea, în 1996, a unor manuscrise saussuriene a favorizat publicarea *Scrierilor de lingvistică generală* (2002, trad. rom. 2004), lucrare editată de Simon Bouquet, Rudolf Engler și Antoinette Weil. În ciuda acestor succese filologice, imaginea teoriei lui Ferdinand de Saussure nu s-a schimbat în chip simțitor (Rastier, 2012, p. 7), dominantă fiind percepția creată de **CLG**. Ca notă suplimentară, se poate adăuga că unele din traduceri **CLG** au adâncit distorsiunile conceptuale și terminologice ale cărții, prin faptul că unii traducători au adoptat soluții inexacte și inadecvate care, în anumite cazuri, au denaturat textul, transformându-l într-un discurs de nepătruns pe care cititorul îl atribuie autorului (Jeanrenaud, 2014, p. 167). Distorsiunile distorsiunilor sînt semnalate și de Bouissac (2010, p. 122) care consideră că denaturarea metalimbajului saussurian creează confuzii care nu permit cititorului să aibă acces la esența învățăturilor lingvistului elvețian. Intensificarea cercetărilor dedicate problemelor de traducere puse de **CLG** ar evidenția cât de opacizat a fost edificiul teoretic saussurian.

În ultimele două decade, imaginea operei lui Ferdinand de Saussure a fost împropătată prin editarea de numere tematice ale unor reviste apreciate („Langages”, nr. 185/2012), au fost realizate ghiduri și lucrări colective (Arrivé & Normand, 1995; Sanders, 2004; Bouissac, 2010; Bronckart *et al.*, 2010) și a apărut o biografie monumentală a vieții și operei lui Ferdinand de Saussure (Joseph, 2012). În lucrările de lingvistică apar tot mai frecvent desemnări de tipul *lingvistică neosaussuriană* sau *epistemologie neosaussuriană*. La un secol de la apariția **CLG**, concepția originală și iconoclastă a lui Ferdinand de Saussure (Joseph, 2012, p. 513) este în continuare aptă să hrănească cercetările de lingvistică. Formează fațetele diacronice ale receptării **CLG** un sistem de opoziții în care «*tout se tient*²³»?

Bibliografie

- Adamski, D. (1995). *Saussure et les linguistes russes*, în Arrivé & Normand (1995), p. 243–255, [online].
- Amacker, R. (2001). *La dimension synchronique dans la théorie linguistique de Saussure*, în Auroux, S., Koerner, E.F.K., Niederehe, H.-J. & Versteegh, K. (eds), *History of the Language Sciences / Geschichte der Sprachwissenschaften / Histoire des sciences du langage. An international Handbook on the Evolution of the Study of Language from the Beginnings to the Present / Ein internationales Handbuch zur Entwicklung der Sprachforschung von den Anfängen bis zur Gegenwart / Manuel international sur l'évolution de l'étude du langage des origines à nos jours*, vol. 2, Walter de Gruyter, Berlin – New York, p. 1735–1746.
- Arrivé, M. & Normand, C. (eds) (1995). *Saussure aujourd'hui*, număr special al revistei „LIX”, [online].
- Bogrea, V. (1922). *Ferdinand de Saussure, Cours de linguistique générale, publié par Ch. Bally et Albert Sechehaye, avec la collaboration de Albert Riedlinger, Lausanne și Paris, 1916, 336 p. in – 8°*, în „Dacoromania”, anul II, p. 777–778.
- Bouissac, P. (2010). *Saussure. A guide for the perplexed*, Continuum, Londra – New York.
- Bouquet, S. (1997). *Introduction à la lecture de Saussure*, Éditions Payot & Rivages, Paris.
- Bouquet, S. (2005). *Après un siècle, les manuscrits de Saussure reviennent bouleverser la linguistique*, în „Texto!”, [online].
- Boyadjiev, J. (1999). *Ferdinand de Saussure en Bulgarie*, în Embleton, S., Joseph, J.E. & Niederehe, H.-J. (eds), *The Emergence of the Modern Language Sciences. Studies on the transition from historical-comparative to structural linguistics in honour of E.F.K. Koerner*, vol. 1: *Historiographical perspectives*, John Benjamins, Amsterdam, Crossref.
- Bronckart, J.-P., Bulea, E. & Bota, C. (2010). *Le projet de Ferdinand de Saussure*, Librairie Droz, Geneva – Paris.
- CLG = Saussure, F. de (1998). *Curs de lingvistică generală*, traducere de Irina Izverna Tarabac, ediție critică de Tullio de Mauro, Editura Polirom, Iași.
- Gafton, Al. (2015). *Sextil Pușcariu – neogramaticul*, în „Caietele Sextil Pușcariu”, vol. II, p. 166–173.
- Gordon, T.W. (2004). *Langue and parole*, în Sanders (2004), p. 76–87, Crossref.
- Graur, Al. (coord.) (1965). *Introducere în lingvistică*, ediția a II-a, Editura Științifică, București.
- Graur, Al. & Wald, L. (1977). *Scurtă istorie a lingvisticii*, ediția a III-a, Editura Didactică și Pedagogică, București.
- Hutchings, St.C. (2004). *The Russian critique of Saussure*, în Sanders (2004), p. 139–156, Crossref.
- Jordan, I. (1962). *Lingvistica romanică. Evoluție, curente, metode*, Editura Academiei R.P.R., București, p. 285–303.

²³Pentru un istoric al acestei formule, a se vedea Koerner (1997).

- Jeanrenaud, M. (2014). *La traduction des concepts dans le discours des sciences humaines*, în Schippel, L., Jeanrenaud, M. & Richter, J. (eds), „Traducerile au cuget să îmblânzească obiceiuurile...” / *Rumänische Übersetzungsgeschichte – Prozesse, Produkte, Akteure*, Frank & Timme, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, p. 153–178.
- Joseph, J.E. (2002). *From Whitney to Chomsky. Essays in the history of American linguistics*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, [Crossref](#).
- Joseph, J.E. (2012). *Saussure*, Oxford University Press.
- Koerner, E.F.K. (1971). *Ferdinand de Saussure. Origin and Development of his Linguistic Theory in Western Studies of Language. A Critical Evaluation of the Evolution of Saussurean Principles and Their Relevance to Contemporary Linguistic Theories*, Simon Fraser University, December 1971, teză de doctorat, [[online](#)].
- Koerner, E.F.K. (1997). *Notes on the History of the Concept of Language as a System ‘où tout se tient’*, în „Linguistica Atlantica”, nr. 18–19, p. 1–20, [[online](#)].
- Koerner, E.F.K. (2002). *Toward a History of American Linguistics*, Routledge, Taylor & Francis Group, Londra – New York.
- Koerner, E.F.K. & Asher, R.E. (eds) (2008). *Concise History of the Language Sciences. From the Summerians to the Cognitivists*, Pergamon, Cambridge.
- Léon, J. (2013). *Historiographie du structuralisme généralisé. Etude comparative*, în „Dossiers d’HEL”, SHELS, 2013, *Les structuralisms linguistiques: problèmes d’historiographie comparée*, 3, p. 1–23, [[online](#)].
- Lévi-Strauss, Cl. (1978). *Analiza structurală în lingvistică și în antropologie*, în *Antropologia structurală*, traducere din limba franceză de I. Pecher, Editura Politică, București, p. 39–68.
- Macrea, D. (1958). *Aplicarea marxism-leninismului în lingvistica românească*, „Studia Universitatum Victor Babeș et Bolyai”, tomus III, nr. 6, series IV, Fasciculus 1, Philologia, p. 9–25.
- Malmberg, B. (1966). *Les nouvelles tendances de la linguistique*, traducere din limba suedeză de Jacques Gengoux, Presses Universitaires de France, Paris.
- Matthews, P. (2003). *A Short History of Structural Linguistics*, Cambridge University Press.
- Meillet, A. (1916). *Ferdinand de Saussure – Cours de linguistique générale, publié par Ch. Bally et Albert Sechehaye, avec la collaboration de Albert Riedlinger, Lausanne și Paris (Payot), 1916, in – 8, 337 p.*, în „Bulletin de la société linguistique de Paris”, vol. 20, 1916, p. 32–36.
- Morpurgo Davies, A. (2004). *Saussure and Indo-European Linguistics*, în Sanders (2004), p. 9–29, [Crossref](#).
- Normand, C. et al. (1978). *Avant Saussure. Choix de textes (1875–1924)*, Editions Complexe, Bruxelles.
- Percival, K.W. (1981). *The Saussurean paradigm: Fact of fantasy?*, în „Semiotica”, vol. 36, nr. 1–2, p. 33–49, [Crossref](#).
- Philippide, A. (2014). *Originea românilor*, ediție de Roxana Vieru, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, p. 376–378.
- Puech, Chr. (2004). *Saussure and structuralist linguistics in Europe*, în Sanders (2004), p. 124–138, [Crossref](#).
- Pușcariu, S. (1978). *Memorii*, Editura Minerva, București.
- Rastier, Fr. (2012). *Lire les textes de Saussure*, în Depecker, L. (ed.) (2012), *L’apport des manuscrits de Ferdinand de Saussure*, „Langages”, nr. 185, 1/2012, p. 7–20, [Crossref](#).
- Sanders, C. (ed.) (2004). *The Cambridge Companion to Saussure*, Cambridge University Press, [Crossref](#).
- Saussure, F. de (1968). *Cours de linguistique générale*, ediție critică de Rudolf Engler, tomul I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Saussure, F. de (1879). *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*, B.G. Teubner, Leipzig.
- Saussure, F. de (2004). *Scrieri de lingvistică generală*, traducere de Luminița Botoșineanu, Editura Polirom, Iași.
- Vološinov, V.N. (1973). *Marxism and the Philosophy of Language*, ediție în limba engleză de Matejka, L. și Titunik, I.R., Seminar Press, New York – Londra.